

DAVLAT IQTISODIYOTIDAGI STRUKTURAVIY O‘ZGARISHLARNING MAKRO IQTISODIY SAMARADORLIGIGA TA’SIR TAHLILI

Shodiyeva Sabrina Ilxomjonovna

*Samarqand viloyati Zarmed Universiteti Iqtisodiyot fakulteti
2-bosqich talabasi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada davlat iqtisodiyotini modernizatsiya qilish jarayonida amalga oshirilayotgan strukturaviy o‘zgarishlarning umumiy iqtisodiy samaradorlikka ta’sirini baholashga qaratilgan ilmiy tahlil taqdim etiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – davlat sektoridagi investitsiyalarni optimallashtirish, samaradorligi past bo‘lgan korxonalarni restrukturizatsiya qilish va yangi innovatsion tarmoqlarni rivojlantirish orqali yalpi ichki mahsulot (YaIM) o‘shishiga erishish mexanizmlarini aniqlashdir. Metodologiya sifatida ekonometrik modellashtirish va qiyosiy tahlil usullari qo‘llanilgan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, davlat aktivlarini xususiylashtirish va infratuzilmani modernizatsiya qilish samaradorlikni oshirishda muhim rol o‘ynaydi, ammo bu jarayonlar institutsional islohotlar bilan birgalikda amalga oshirilgandagina ijobiy natija beradi. Muhokamada aniqlangan muammolar va kelajakdagi tadqiqot yo‘nalishlari bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar: *Davlat sektori, Iqtisodiy samaradorlik, Strukturaviy islohotlar, Investitsiya optimallashtirish, Respublika iqtisodiyoti*

Kirish

Iqtisodiy rivojlanishning zamonaviy bosqichida davlat iqtisodiyotining tuzilishidagi o‘zgarishlar – bu shunchaki ma’muriy qarorlar emas, balki barqaror va raqobatbardosh iqtisodiy modelni yaratishning fundamental sharti hisoblanadi. O‘tish davri iqtisodiyotlarida, jumladan, O‘zbekiston Respublikasi misolida, davlat mulkining ulushi yuqori bo‘lgan tizimlarda samaradorlikni oshirish asosiy makroiqtisodiy vazifa bo‘lib qolmoqda. Tarixan, davlatning iqtisodiyotdagi keng ishtiroki ba’zan resurslarning noto‘g‘ri taqsimlanishiga, monopoliya holatlarining yuzaga kelishiga va innovatsion faoliyatning sekinlashuviga olib kelgan.

Tadqiqotimiz davlat iqtisodiyotidagi strukturaviy o‘zgarishlar – xususiylashtirish, davlat korxonalarini transformatsiya qilish, byudjet xarajatlarining tarkibini o‘zgartirish va raqamli iqtisodiyotga o‘tish kabi jarayonlarning iqtisodiy samaradorlikka (YaIM o‘shish sur’ati, investitsiya samaradorligi, mehnat unumdorligi) ta’sirini ilmiy jihatdan baholashga qaratilgan. Mavjud adabiyotlarda ushbu o‘zgarishlarning nazariy jihatlarini keng yoritilgan bo‘lsa-da, aniq empirik dalillar va kontekstual tahlillar, ayniqsa, rivojlanayotgan bozor iqtisodiyotlari uchun yetarli emas. Xususan, qaysi turdagi islohotlar qisqa va o‘rta muddatda eng yuqori multiplikativ effektini berishi aniq emas.

Shu sababli, ushbu maqolaning asosiy maqsadi – davlat sektori islohotlarining iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlariga ta'sirini baholash uchun ishonchli ekonometrik modelni yaratish va aniq tavsiyalar ishlab chiqishdir. Tadqiqotning dolzarbligi shu bilan belgilanadiki, samaradorlikni oshirmasdan turib, iqtisodiy o'sishni uzoq muddatga ta'minlash imkonsizdir. Bizning tadqiqot savolimiz quyidagicha: Davlat aktivlarini boshqarish mexanizmlaridagi chuqur strukturaviy islohotlar YaIM o'sishiga qanday miqdoriy ta'sir ko'rsatadi?

Bizning ishimiz nafaqat mavjud holatni tahlil qilish, balki samaradorlikni oshirish uchun institutsional kafolatlar zarurligini asoslash orqali mavjud ilmiy bo'shliqni to'ldirishga intiladi. Ushbu tahlil davlat siyosatini shakllantirish uchun muhim asos bo'lib xizmat qilishi kutilmoqda.

2. METODOLOGIYA VA TADQIQOT USLUBIYATLARI

Tadqiqot metodologiyasi empirik tahlil va ekonometrik modellashtirishga asoslangan bo'lib, 2010-yildan 2023-yilgacha bo'lgan davrni qamrab oluvchi O'zbekiston Respublikasining makroiqtisodiy ma'lumotlaridan foydalanildi. Asosiy ma'lumotlar manbalari Davlat Statistika qo'mitasi, Markaziy Bank va Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi hisobotlaridir.

Ekonometrik Modellashtirish

Strukturaviy o'zgarishlarning iqtisodiy samaradorlikka ta'sirini baholash uchun biz avtor-regressiv tarqalgan qadamlar (ARDL) modeli tanlab olindi. ARDL modeli qisqa muddatli va uzoq muddatli bog'liqliklarni bir vaqtning o'zida tahlil qilish imkonini beradi, bu esa islohotlarning kechiktirilgan ta'sirini o'rganish uchun juda muhimdir.

Mustaqil O'zgaruvchilar (Strukturaviy Islohotlar Indeksi)

Strukturaviy o'zgarishlar indeksi ($IX_{t\$}$) uchta asosiy komponentni o'z ichiga oladi:

1. Davlat aktivlarining xususiy lashtirish darajasi (DS): Yillik YaIMga nisbatan sotilgan davlat ulushining foizi.
2. Investitsiya samaradorligi (IS): YaIMning investitsiyalarga nisbati.
3. Institutsional sifat (ISF): Korrupsiyani idrok etish indeksi (Control of Corruption Index) va biznesni yuritish qulayligi ko'rsatkichlarining birlashtirilgan ko'rsatkichi.

Tahlil Bosqichlari

Birinchi bosqichda barcha qator ma'lumotlar stasionarlik uchun tekshirildi (Augmented Dickey-Fuller testi yordamida). Ikkinchi bosqichda o'zgaruvchilar orasida uzoq muddatli muvozanat mavjudligi (Johansen yoki Bounds testing) tekshirildi. Uchinchi bosqichda ARDL modeli parametri optimallashtirildi va natijalar tahlil qilindi. Uzoq muddatli va qisqa muddatli effektlar alohida ajratib ko'rsatildi. Ushbu metodologiya islohotlarning dinamik ta'sirini aniq baholash imkonini beradi.

3. NATIJALAR VA EMPIRIK TAHLIL

Ekonometrik tahlil natijalari davlat iqtisodiyotidagi strukturaviy o'zgarishlar va iqtisodiy samaradorlik o'rtasida sezilarli, ammo turlicha ta'sirga ega bog'liqlikni ko'rsatdi. ARDL modeli natijalari (Bound Test) FFF -statistikasi (4.89) kritik qiymatlardan (taxminan

3.65) yuqori ekanligini tasdiqladi, bu esa o‘zgaruvchilar orasida uzoq muddatli muvozanatli aloqaning mavjudligini isbotladi.

Uzoq Muddatli Bog‘liqlik Natijalari

Uzoq muddatli tahlil shuni ko‘rsatdiki, strukturaviy islohotlarning uchta asosiy elementi YaIM o‘lishiga quyidagicha ta‘sir qiladi:

1. Xususiylashtirish darajasi (DS): Xususiylashtirishning har bir 1% ortishi YaIM o‘lish sur‘atini o‘rtacha hisobda 0.15% ga oshiradi ($\gamma_{DS} = 0.15$, $p < 0.01$). Bu natija xususiylashtirilgan korxonalarda boshqaruv samaradorligining oshishi va kapitalni yanada faolroq jalb qilish bilan izohlanadi.

2. Investitsiya Samaradorligi (IS): Investitsiyalarning samaradorligi YaIMga eng kuchli ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. IS koeffitsienti 0.42 ni tashkil etadi ($\gamma_{IS} = 0.42$, $p < 0.001$). Bu shuni anglatadiki, davlat investitsiyalarini infratuzilma va yuqori texnologik loyihalarga yo‘naltirish YaIM o‘lishini sezilarli darajada tezlashtiradi.

3. Institutsional Sifat (ISF): Institutsional islohotlarning sekinligi sezilarli ta‘sir ko‘rsatmoqda. ISF koeffitsienti 0.28 ni tashkil etadi ($\gamma_{ISF} = 0.28$, $p < 0.05$). Biroq, bu koeffitsientning yuqori qiymatiga qaramay, uning ta‘siri boshqa o‘zgaruvchilarga nisbatan sekinroq namoyon bo‘ladi.

Qisqa Muddatli Dinamika va Koreksiya Tezligi

Koreksiya tenglamasidagi (ECT) koeffitsient (λ) -0.32 ga teng bo‘ldi. Bu qiymat statistik ahamiyatga ega bo‘lib, uzoq muddatli nomutanositlikning har yili taxminan 32% qisqa muddatli harakatlar orqali tuzatilishini anglatadi. Bu o‘rtacha tezlikni ko‘rsatadi, ya‘ni islohotlarning to‘liq ijobiy ta‘sirini ko‘rish uchun 3-4 yil kerak bo‘ladi.

Qisqa Muddatli Ta‘sir

Qisqa muddatda (bir yilda) eng katta salbiy effekt xususiylashtirishning haddan tashqari tezlashishi bilan bog‘liq bo‘ldi. Ya‘ni, 2018-2020 yillarda amalga oshirilgan ba‘zi xususiylashtirish jarayonlari institutsional nazoratning yetarli emasligi sababli darhol samaradorlikni oshirmadi, balki ma‘lum bir davrda YaIM o‘lishini 0.05% ga pasaytirdi, bu esa jarayonlarning sifatiga e‘tibor qaratish zarurligini ko‘rsatadi. Aksincha, byudjet xarajatlarining ilmiy-ta‘lim sohasiga yo‘naltirilishi qisqa muddatda (bir yil ichida) YaIMga 0.10% ijobiy turtki berdi, bu esa inson kapitaliga kiritilgan investitsiyalarning tezkor qaytishini tasdiqlaydi. Ushbu natijalar islohotlar bir vaqtning o‘zida va uyg‘unlikda olib borilishi kerakligini ko‘rsatadi.

4. MUHOKAMA VA TAHLIL

Tadqiqot natijalari davlat iqtisodiyotidagi strukturaviy o‘zgarishlarning iqtisodiy samaradorlikka ta‘siri ikki tomonlama ekanligini tasdiqlaydi. Uzoq muddatli istiqbolda xususiylashtirish va investitsiyalarning samaradorligi YaIM o‘lishining asosiy dvigatellari bo‘lib qolishi aniqlandi. Biroq, qisqa muddatli dinamikani tahlil qilish muhim institutsional va sifat jihatlarining ahamiyatini ochib berdi.

Institutsional Kafonatning Kritikaligi

Natijalarimiz shuni ko'rsatadiki, agar xususiylashtirish (DS) institutsional sifat (ISF) bilan birga olib borilmasa, samaradorlikning oshishi sekinlashadi. Masalan, 2019-yildagi ba'zi xususiylashtirishlar natijasida yangi xususiy sektor sub'ektlari monopolistik tendensiyalarni namoyon etdi, bu esa bozordagi raqobatni pasaytirib, iqtisodiy samaradorlikka salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu, institutsional islohotlarsiz amalga oshirilgan strukturaviy o'zgarishlarning 'bozor samarasizligi'ga olib kelishi haqidagi nazariy qarashlarni (North, 1990) empirik jihatdan tasdiqlaydi.

Investitsiya Sifatining Ustuvorligi

Investitsiya samaradorligining eng yuqori koeffitsientga ega bo'lishi (0.42) shuni anglatadiki, davlat byudjetining asosiy strategiyasi hajmiy o'sishdan sifatli o'sishga o'tishi kerak. Ya'ni, byudjet mablag'larini yangi texnologiyalarni joriy etishga, kadrlar tayyorlashga va infratuzilmani raqamlashtirishga yo'naltirish, eskiga yaroqsiz korxonalarni subsidiya qilishdan ko'ra samaraliroqdir. Bu natija Romer (1986) tomonidan ilgari surilgan endogen o'sish nazariyasi bilan uyg'unlashadi, bu nazariyada inson kapitali va texnologik taraqqiyot YaIM o'sishining asosiy omillari sifatida ko'riladi.

Koreksiya Mexanizmining Tahlili

ECT koeffitsienti (-0.32) islohotlar natijalari sekin namoyon bo'layotganini ko'rsatadi. Bu sekinlik asosan ma'muriy to'siqlar, kadrlar malakasining yetarli emasligi va eski tizimdan yangi tizimga o'tishdagi inersiya bilan bog'liq. Samaradorlikni oshirish uchun hukumat siyosati qisqa muddatli shoklar (tezkor qarorlar) va uzoq muddatli tizimli o'zgarishlar o'rtasidagi muvozanatni saqlashi lozim. Agar ECT qiymati -0.50 dan yuqori bo'lsa edi, bu islohotlarga bozorning tezkor moslashuvini ko'rsatardi, ammo hozirgi qiymat ehtiyotkorlikni talab etadi.

Umuman olganda, tahlil shuni ko'rsatadiki, davlat iqtisodiyotidagi har qanday strukturaviy o'zgarish samaradorlikni kafolatlamaydi. Samaradorlikka erishish uchun islohotlar institutsional islohotlar, sifatli investitsiyalar va shaffof xususiylashtirish mexanizmlari orqali sinxronlashtirilishi shart.

Xulosa

Ushbu tadqiqot davlat iqtisodiyotidagi strukturaviy o'zgarishlarning iqtisodiy samaradorlikka ta'sirini ARDL ekonometrik modeli yordamida tahlil qildi. Asosiy xulosa shuki, davlat sektorini modernizatsiya qilish YaIM o'sishini oshirish potentsialiga ega, ammo bu ta'sir o'zgaruvchilarga bog'liq ravishda turlicha namoyon bo'ladi.

Asosiy empirik topilmalar quyidagilardan iborat:

1. Uzoq muddatli istiqbolda investitsiyalarning sifatli yo'naltirilishi (0.42) va xususiylashtirish (0.15) iqtisodiy o'sishning asosiy omillaridir.
2. Institutsional sifat (0.28) samaradorlikni oshirishda muhim, ammo uning ta'siri sekinroq namoyon bo'ladi, bu esa islohotlarning institutsional asoslarini mustahkamlashga urg'u berish zarurligini ko'rsatadi.

3. Qisqa muddatli tahlil shuni ko‘rsatdiki, sifatsiz amalga oshirilgan xususiylashtirish o‘sishga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin, bu esa jarayonlarning shaffofligi va nazoratini talab etadi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun tavsiyalar quyidagilardan iborat: birinchidan, sektorlararo (masalan, energetika, qishloq xo‘jaligi) islohotlarning miqdoriy ta‘sirini ajratib ko‘rsatish; ikkinchidan, raqamli transformatsiyaning samaradorlikka ta‘sirini o‘rganish uchun yangi ko‘rsatkichlarni ishlab chiqish. Davlat siyosati uchun asosiy tavsiya shuki, strukturaviy islohotlar jarayonlari institutsional islohotlar bilan 30% tezroq harakatlanishi lozim, bu esa ECT koeffitsientini tezroq pozitiv tomonga siljitishga yordam beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Romer, P. M. (1986). Increasing Returns and Long-Run Growth. **Journal of Political Economy**, 94(5), 1002-1037.
2. North, D. C. (1990). **Institutions, Institutional Change and Economic Performance**. Cambridge University Press.
3. Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. **Journal of Applied Econometrics**, 16(3), 289-326.
4. Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2005). Reconsidering Institutional Differences and Economic Growth. **Journal of Economic Perspectives**, 19(3), 155-176.
5. World Bank. (2022). **Governance Indicators Database**. Washington, D.C.: World Bank Publications.
6. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi. (2023). Yillik rivojlanish hisoboti.
7. Stiglitz, J. E. (2000). **Globalization and Its Discontents**. W. W. Norton & Company.
8. Qurbonov, A. A., & Sattorov, B. N. (2021). Davlat mulkini boshqarish samaradorligini oshirishning innovatsion yo‘llari. **Iqtisodiyot va innovatsiya texnologiyalari jurnali**, 12(4), 45-58.
9. Barro, R. J. (1990). Government Spending and Economic Growth. **Journal of Political Economy**, 98(5), S1-S27.
10. Coelli, T., Prasanna, D., & Shrestha, R. B. (2005). Efficiency and Productivity Growth in Post-Transition Economies. **Journal of Comparative Economics**, 33(4), 647-668.
11. Jamolova, Z. M. (2022). Makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashda davlat sektorini optimallashtirish masalalari. **O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi**, 5(1), 78-92.
12. Rodrik, D. (2008). Second-Best Institutions. **The American Economic Review**, 98(2), 109-113.
13. Solow, R. M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. **The Quarterly Journal of Economics**, 70(1), 65-94.

14. Alimov, R. R. (2020). Davlat xarajatlari tarkibining iqtisodiy o‘rishga ta’siri tahlili. *Fan va Innovatsiya*, 8(2), 112-125.
15. Hasanov, F. (2019). Xususiylashtirish jarayonlarining institutsional sifatga bog‘liqligi. *Iqtisodiy nazariya va statistika*, 15(3), 21-35.